

MAŁGORZTA Z. WIŚNIEWSKA

ŻYWNOSĆ JAKO BROŃ W OBLICZU AGRESJI ROSJI NA UKRAINĘ

Streszczenie

Wprowadzenie. Żywność jest podstawową wartością dla każdego człowieka, a sektor spożywczy jest filarem każdej gospodarki. Z perspektywy indywidualnego konsumenta oraz społeczeństwa żywność i prawidłowe żywienie wpływają na odporność organizmu, długość życia czy możliwość codziennego funkcjonowania. Są także wartościami stanowiącymi o poczuciu szeroko rozumianego bezpieczeństwa fizycznego, psychicznego oraz godności ludzkiej. Niestety, żywność od dawna jest również wykorzystywana jako broń przeciwko wrogowi, co powoduje zagrożenie dla bezpieczeństwa żywności i bezpieczeństwa żywnościowego. Jest to szczególnie widoczne podczas wojny toczącej się w Ukrainie. Ze względu na uznanie Rosji za państwo terrorystyczne, interesujące jest przyjrzenie się zjawisku jej działań terrorystycznych wobec żywności i łańcucha żywności. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie tego zjawiska ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w Ukrainie. Cel wynika z postawionej hipotezy badawczej w brzmieniu: na terenie Ukrainy występują typowe akty terroryzmu żywnościowego. W pracy posłużono się analizą krytyczną literatury, analizą krytyczną doniesień zawartych w mediach (prasa, portale internetowe), analizą baz prowadzonych przez uznane agendy zajmujące się terroryzmem, a także metodą syntezy i wnioskowania logicznego.

Wyniki i wnioski. W artykule opisano zjawisko terroryzmu żywnościowego i jego przejawy podczas agresji Rosji na Ukrainę. Przedstawiono różne definicje terroryzmu żywnościowego, wyróżniono jego odmiany oraz wskazano wybrane przykłady występowania. Zaproponowano również włączenie terroryzmu głodowego do kategorii terroryzmu żywnościowego, przypominając wydarzenia Hołodomoru na Ukrainie w latach 1932 ÷ 1933.

Słowa kluczowe: terroryzm, żywność, bezpieczeństwo żywności, bezpieczeństwo żywnościowe, wojna w Ukrainie

Wprowadzenie

Żywność należy do tej kategorii produktów, których nie można zastąpić żadnym innym dobrem. Z perspektywy indywidualnego konsumenta oraz społeczeństwa żywność i prawidłowe żywienie wpływają na odporność organizmu, długość życia czy możliwość codziennego funkcjonowania. Są także wartościami stanowiącymi o poczu-

Prof. dr hab. M. Z. Wiśniewska ORCID: 0000-0002-5193-2153, Zakład Zrównoważonego Rozwoju i Nauk o Jakości, Katedra Strategicznego Rozwoju, Wydział Zarządzania, Uniwersytet Gdański, ul. Armii Krajowej 10, 81-824 Sopot. Kontakt e-mail: malgorzata.wisniewska@ug.edu.pl

ciu szeroko rozumianego bezpieczeństwa fizycznego, psychicznego oraz godności ludzkiej [53]. Z perspektywy kraju czy świata przemysł zajmujący się przetwórstwem żywności jest kluczowy na tle pozostałych gałęzi przemysłu. Odgrywa ważną rolę w każdej gospodarce narodowej i w zaspokajaniu potrzeb społeczeństwa. Nie chodzi tu wyłącznie o wymiar typowo ekonomiczny (tworzenie PKB, poprawa salda wymiany handlowej), ale także o ważną funkcję społeczno-ekonomiczną, poprzez fakt zapewnienia miejsc pracy, kreowanie zmian w jakości produkowanych wyrobów poprzez wyższe wymagania stawiane ich producentom czy spełnianie rosnących oczekiwań konsumentów. Niewątpliwie za najistotniejszy należy uznać fakt, iż dzięki przemysłowi spożywcemu możliwe jest systematyczne dostarczanie na rynek produktów spożywczych w odpowiedniej ilości, jakości i asortymencie [55, 57]. To z kolei wpisuje się w zjawisko bezpieczeństwa żywnościowego, rozumianego jako zapewnienie, że wszyscy ludzie przez cały czas mają zarówno fizyczny, jak i ekonomiczny dostęp do podstawowej żywności, której potrzebują [15]. Istotne jest także, że bezpieczeństwo żywnościowe stało się kategorią stojącą w opozycji do głodu utożsamianego z niedostatkiem czy ubóstwem [30]. Stoi również w opozycji do innych zagrożeń, przede wszystkim tych, które wpływają na bezpieczeństwo żywności. Dzieje się tak, gdyż, jak wykazano w raporcie Światowej Organizacji Zdrowia (WHO – World Health Organization), „nie ma bezpieczeństwa żywnościowego bez bezpieczeństwa żywności” [1]. Zgodnie z Kodeksem Żywnościowym bezpieczeństwo żywności jest zapewnieniem, że żywność nie spowoduje żadnych szkodliwych skutków dla zdrowia konsumenta, o ile jest przygotowana i spożywana zgodnie z przeznaczeniem [18]. Zagrożeniem dla bezpieczeństwa żywności są przypadkowe zanieczyszczenia wynikające z niewłaściwego zarządzania bezpieczeństwem żywności, w tym z niezachowania reżimów higieniczno-sanitarnych. Zwyczajowo są dzielone na biologiczne, chemiczne i fizyczne [53]. Zagrożenie może także wynikać m.in. z obserwowanych dysproporcji gospodarczych pomiędzy krajami, poziomami zamożności i życia poszczególnych społeczeństw czy rosnącej liczby ludności. Może też być powodowane zmniejszeniem się odporności populacji, a tym samym zwiększaniem się podatności na choroby, w tym alergię. Łączy się również ze zmianami trendów i nawyków konsumpcyjnych, ze zmianami klimatu, z nasileniem występowania chorób odzwierzęcych [53, 54]. Dla przykładu, mimo oficjalnego stanowiska WHO (World Health Organization), czyli Światowej Organizacji Zdrowia, w pracach naukowych różni badacze zwracają także uwagę na obawy dotyczące możliwości przenoszenia wirusa COVID-19 za pośrednictwem żywności i opakowań do żywności [53]. W szczególności podnosi się ostatnio kwestię wpływu zakłóceń występujących w globalnych w łańcuchach dostaw powstałych w efekcie różnych kryzysów, do których należy także wojna w Ukrainie [23]. Wystąpienie każdej sytuacji zagrażającej bezpieczeństwu żywności powoduje przy tym gwałtowne reakcje ze strony konsumentów, od ograniczenia spożycia bądź rezygnacji

z kupna danych produktów [55, 58] po panikę na rynku [29, 53]. W tym kontekście poważnym problemem, wymagającym uwagi, są także zagrożenia celowe, o charakterze przestępczym, polegające na wykorzystywaniu żywności jako broni w walce z przeciwnikiem, wpisujące się w szerszy problem, określany mianem terroryzmu żywnościowego (TŻ).

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie tego zjawiska ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w Ukrainie. Tak sformułowany cel wynika z postawionej hipotezy badawczej w brzmieniu: na terenie Ukrainy występują typowe akty terroryzmu żywnościowego. Aby zrealizować założenia badawcze posłużono się analizą krytyczną literatury przedmiotu, analizą krytyczną doniesień zawartych w mediach (prasa, portale internetowe), analizą baz prowadzonych przez uznane agendy zajmujące się terroryzmem, a także metodą syntezy i wnioskowania logicznego. Podjęto się tego tematu ze względu na jego aktualność, ale nade wszystko dlatego, iż zagrożenie o tym charakterze ma charakter ponadnarodowy i, jak pokazuje historia, jego skutki są rozległe w czasie i nie zawsze łatwe do przewidzenia. Dodatkowo, zjawisko TŻ jest niemal niewidoczne w pracach rodzimych autorów, zajmujących się ogólnie problematyką terroryzmu.

Żywność jako podatny cel ataku terrorystycznego

Terroryzm towarzyszy cywilizacji ludzkiej od zarania dziejów, co powoduje, iż człowiek, poprzez rozwój techniki i technologii oraz doskonalenie jego formy, czyni zeń działanie coraz bardziej wyrafinowane i groźne. Kopaliński wyjaśnia, że określenie *terroryzm* pochodzi od łacińskiego słowa *terrere*, rozumianego jako ‘przerażać’, a to z kolei od rzeczownika *terror*, oznaczającego ‘strach, trwogę, przerażenie, straszną wieść, straszne słowo’ [28]. Różnorodność definicji terroryzmu w literaturze przedmiotu potwierdza także, iż jest to zjawisko wielowymiarowe, skomplikowane i niejednoznaczne. Stąd zdefiniowanie terroryzmu od ponad stu lat nastrocza wielu problemów i, jak dotąd, nie doczekano się konsensu w tej kwestii [26]. Wedle NATO (North Atlantic Treaty Organization), czyli Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego, terroryzm to „bezprawne lub groźne użycie siły lub przemocy przeciw osobom indywidualnym lub mieniu, zmierzające do zniewolenia lub zastraszenia rządów lub społeczeństw dla osiągnięcia celów politycznych, religijnych lub ideologicznych; to skalkulowane użycie przemocy lub groźby dla osiągnięcia celów natury politycznej, religijnej lub ideologicznej, za pomocą zastraszania, zniewolenia lub rozprzestrzeniania strachu” [16]. Ciekawa, szczególnie ze względu na obecną sytuację, jest definicja sformułowana przez Białka, który terroryzm określa jako wywieranie wpływu politycznego przez bezprawne stosowanie siły – przymusu lub przemocy, związane z łamaniem elementarnych norm społecznych i ustalonych w danym kręgu reguł walki politycznej, oparte na rozmyślnym zastraszeniu i manipulowaniu. Autor dodaje, iż jest to także osiągnięcie

celów politycznych poprzez stwarzanie aktami przemocy atmosfery zagrożenia i utrudnianie funkcjonowania wrogiego układu społecznego oraz wymuszanie decyzji, a także działań przeciwnika przez drastyczną taktykę faktów dokonanych lub przez szantaż siłowy [8].

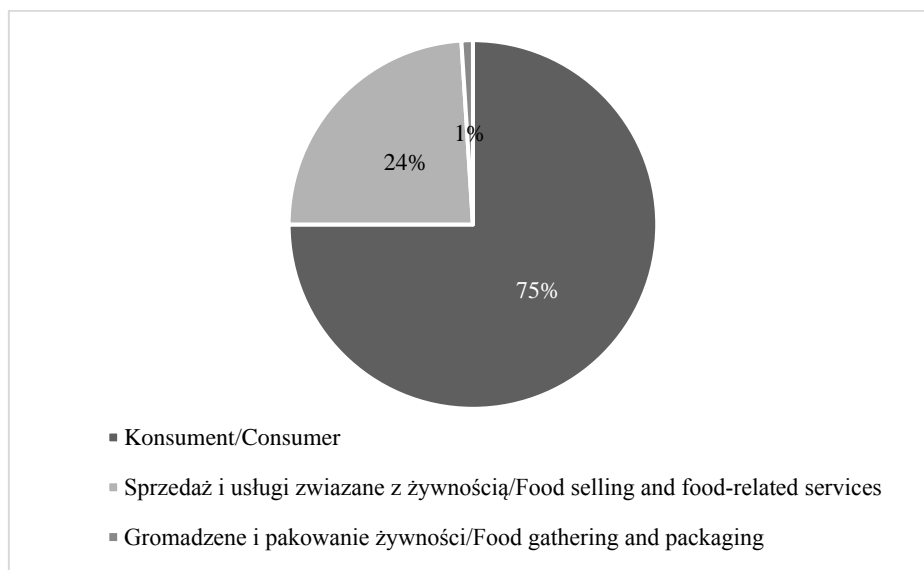
Katalog definicji terroryzmu jest bardzo bogaty (por. np. [39, 54]). Niemniej, trudno się w nich doszukać definicji i klasyfikacji uwzględniającej TŻ. Pionierskie w tym względzie są opracowania Wiśniewskiej, na czele z monografią poświęconą systemowym rozwiązaniom organizacyjnym służącym zarządzaniu obroną przed tym zjawiskiem. Autorka przywołuje w niej kilka definicji TŻ [52], np.: „Akt zastraszenia celowym skażeniem żywności przeznaczonej do konsumpcji przez człowieka, czynnikami chemicznymi, biologicznymi, fizycznymi lub radiologicznymi/ radioaktywnymi w celu wywołania śmierci ludności cywilnej lub uszczerbku dla zdrowia i/lub zakłócenia stabilności społecznej, ekonomicznej lub politycznej państwa” [49]; „Zamierzone skażenie żywności, wody i jej źródeł” [45]; „Użycie lub zastraszanie użyciem zanieczyszczonej lub skażonej, lub trującej żywności przeciwko ludności cywilnej w celu wywołania strachu, choroby lub śmierci” [36].

W kontekście rozważań nad problematyką TŻ istotne jest zrozumienie pojęcia żywności, którą, zgodnie z Rozporządzeniem (WE) nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady definiuje się jako „jakiegokolwiek substancje lub produkty, przetworzone, częściowo przetworzone lub nieprzetworzone, przeznaczone do spożycia przez ludzi lub, których spożycia przez ludzi można się spodziewać”. „Środek spożywczy” obejmuje napoje, gumę do żucia i wszelkie substancje, łącznie z wodą, które są świadomie dodane do żywności podczas jej wytwarzania, przygotowania lub obróbki [43]. Łańcuch żywnościowy definiuje się jako: „sekwencję etapów i procesów mających miejsce w produkcji, przetwórstwie, dystrybucji, magazynowaniu i postępowaniu z żywnością oraz jej składnikami, począwszy od produkcji pierwotnej (obejmującej np. hodowlę roślin, zwierząt, zbieractwo leśne) aż do konsumpcji [40].

Z powyższego wynika, iż w produkcji żywności uczestniczy wiele ogniw pod postacią różnych podmiotów - dostawców i dystrybutorów [55], a ich liczba i zależność między nimi zwiększają się wraz z zasięgiem oddziaływania danego łańcucha. Potwierdzono, że atak może być także wymierzony w źródła i ujęcia wody, środki transportu żywności, producentów opakowań, laboratoria działające na rzecz sektora rolno-spożywczego, w restauracje, stołówki szkolne, szpitalne, kantyny wojskowe [52]. W zależności od przyjętej strategii atakującego oraz kontekstu zewnętrznego, może się on odbyć w stanie pokoju i w stanie wojny. W pierwszym przypadku celem jest wywołanie niepokoju, poczucia niepewności, paniki, ograniczenie funkcjonowania, w drugim, dodatkowo, eskalacja kryzysu i działań wojennych. Nie jest to jednak aktywność nowa. Bogaty przegląd takich działań zawarto, m.in. w pracach Wiśniewskiej [52] lub Juricy [24].

Przegląd danych historycznych, a także bieżących incydentów, pozwala przy tym zaobserwować, że atak na żywność oraz ogniwa łańcucha żywnościowego, w tym ujęcia wody, początkowo głównie związany z działaniami militarnymi, przeniósł się stopniowo także do strefy cywilnej i gospodarczej. Dowodem tego są m.in., dane uwzględniające przypadki z lat 1970 ÷ 2020, znajdujące się w zestawieniu prowadzonym w Global Terrorism Database (GTB), zawierającym informacje na temat 200 tysięcy zdarzeń terrorystycznych na całym świecie (z dodatkowymi rocznymi aktualizacjami planowanymi w przyszłości). Zgodnie z GTD na 209,7 tysięcy wszystkich przypadków najczęściej, bo 28,5 %, wpisuje się w kategorię „Obywatele i własność prywatna oraz biznes”, a w następnej kolejności, w kategorię „Placówki rządowe” (17,2 %). Jeśli chodzi o kategorię „Żywność i źródła wody”, obejmuje ona 365 incydentów (0,17 %) [20], co pozornie nie wydaje się znaczące. Niemniej, zagrożenie tego rodzaju wywołuje bardzo silny efekt psychologiczny, zwłaszcza jeśli łatwo przenosi się na kolejne ofiary [29]. Nade wszystko, ma wpływ na zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego i bezpieczeństwa żywności.

Godne uwagi są także wyniki kompleksowego badania przeprowadzonego w ramach projektu współfinansowanego przez Komisję Europejską pt. „SecuFood: Security of Food Supply Chain. 2010”, obejmującego incydenty z lat 1950 ÷ 2008. Na 450

Ryc. 1. Rozkład incydentów terroryzmu żywnościowego w latach 1950 ÷ 2008 pod względem atakowanego obszaru przedmiotowego/podmiotowego

Fig. 1. Distribution of food terrorism incidents from 1950 to 2008 by subject/object area attacked

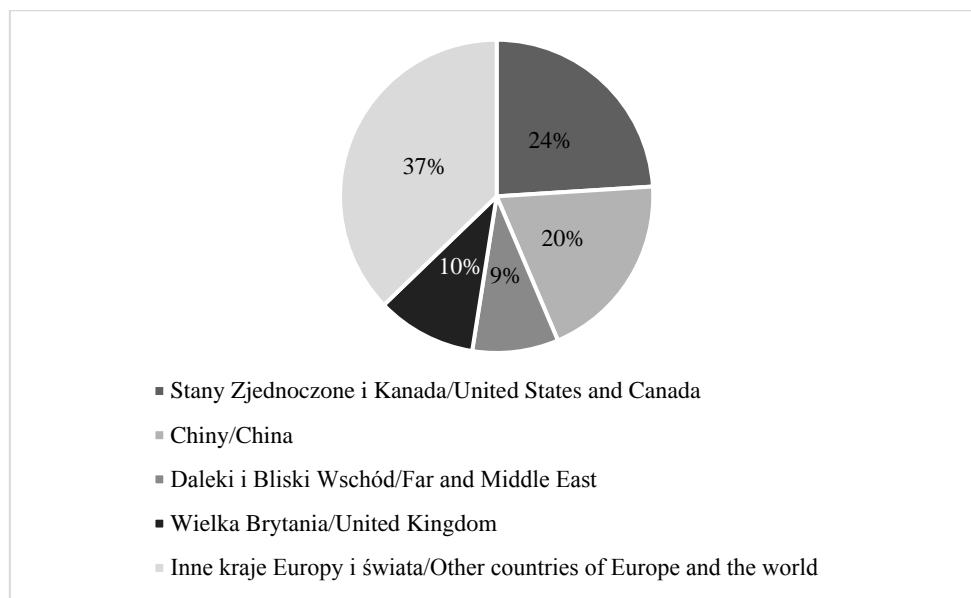
Objaśnienia / Explanatory notes:

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [44]

Source: Own elaboration based on [44]

przebadanych przypadków z całego świata najczęściej odnotowano na terenie Ameryki Północnej (38 %), ze znaczącym udziałem Stanów Zjednoczonych (152 incydenty). Bezpośrednich konsumentów dotyczyło 75 % wszystkich ataków, 24 % – obszaru sprzedaży i usług związanych z żywnością, zaś 1 % – gromadzenia i pakowania wyrobu gotowego (por. ryc. 1) [44].

W roku 2016 ukazała się przeglądowa publikacja naukowa poświęcona identyfikacji i analizie celowych ataków na żywność i źródła wody w okresie 1946 ÷ 2015. Autorzy pracy wykorzystali do tego celu przegląd artykułów ujętych w uznanych bazach naukowych, raportów sądowych i pierwotnych doniesień prasowych. Jeśli chodzi o ataki na żywność, odnotowano, iż na 224 przypadki 24 % dotyczyło incydentów w Stanach Zjednoczonych lub Kanadzie, 19,6 % miało miejsce w Chinach, 8,9 % przypadało na Daleki i Bliski Wschód, 10,3 % odnotowano w Wielkiej Brytanii, pozostałe zaś w innych częściach Europy i świata (por. ryc. 2).

Ryc. 2. Rozkład incydentów terroryzmu żywnościowego w latach 1946 ÷ 2015 pod względem obszaru geograficznego

Fig. 2. Distribution of food terrorism incidents from 1946 to 2015 by geographical area

Objaśnienia / Explanatory notes:

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [9]

Source: Own elaboration based on [9]

Oprócz nie do końca jasnych motywów, najczęściej u ich podłoża leżały przyczyny finansowe (np. wymuszenia), polityczne, pracownicze (niezadowolenie) lub osobista złośliwość. Co istotne, powyższe działania doprowadziły do śmierci 803 osób, przy

czym najczęściej wynikało z powodów religijnych (43,5 %) i politycznych (27 %), głównie za sprawą czynników na bazie arsenu i cyjanku (74 %). Co do celowego skażenia wody i jej ujęć, badacze zidentyfikowali 84 incydenty. Najwięcej z nich dotyczyło Stanów Zjednoczonych (26 %) oraz Europy (25 %). W tym przypadku zwrócono także uwagę na fakt, iż aż 20 % ataków dotyczyło grup wiekowych wśród których były także niemowlęta. Motywy tych ataków miały charakter podobny jak te w przypadku żywności. Łącznie ataki na wodę i jej ujęcia spowodowały 27 zgonów, przy czym najczęściej, bo 74 %, z powodu zatrucia wód herbicydami [9].

Ze względu na rozliczne i wielorakie relacje między ogniwami łańcucha żywnościowego, żywność i łańcuch żywnościowy są zatem bardzo wrażliwym i podatnym celem, a skutki ataku w tym obszarze bywają wyjątkowo rozległe i dotkliwe dla każdego obywatela, a także gospodarek danego kraju czy świata [24, 52].

Żywność, źródła wody czy poszczególne ogniwa (podmioty) łańcucha żywnościowego należą do stosunkowo łatwych i „korzystnych” dla agresora celów. Eksperti WHO zaznaczają, że atak w tym obszarze jest dużo prostszy do przeprowadzenia niż atak lotniczy i może być dokonany z użyciem powszechnie dostępnych środków [49]. Co więcej, działanie tego typu nie zawsze wymaga bezpośredniego dostępu do żywności czy do surowca. Może bowiem być przeprowadzone na zewnątrz danego podmiotu, np. przez zanieczyszczenie instalacji wodnych, kanalizacyjnych, wentylacyjnych zasilających zakład czy przez atak na sieć komputerową. Może też się odbyć przez włamanie do zakładu, niepostrzeżone dotarcie do żywności czy surowców, celem ich bezpośredniego zanieczyszczenia w obrębie danej organizacji. Atak na terenie zakładu spożywczego mogą wywołać przekupieni, sfrustrowani pracownicy, a także kontrahenci, dostawcy, stażyści lub goście wizytujący dany podmiot [49]. Dodatkowo, w sytuacji wojny, czynnik zagrażający żywności może być wprowadzony przy okazji realizowanych działań militarnych, z użyciem specjalnych głowic, np. z ładunkiem biologicznym czy chemicznym, nakierowanych np. na pola uprawne, stawy hodowlane. Łatwości ataku np. z użyciem broni biologicznej sprzyja fakt, iż tego typu środki są w większości bezzapachowe, bezbarwne, a tym samym trudne do zaobserwowania czy wycucia. Wykrywa się je zazwyczaj wyłącznie za pomocą specjalistycznego sprzętu, co sprzyja napastnikom, dając im szansę na ucieczkę zanim pojawią się pierwsze skutki ataku [51]. Wspomniane czynniki biologiczne nie są także zbyt kosztowne, a ponadto mają bardzo szeroki zakres oddziaływania. Dodatkowo, wykazują brak działania niszczącego w stosunku do wyposażenia i uzbrojenia, a przy ich masowym użyciu ochrona przed nimi jest bardzo trudna lub niemożliwa [12].

Badacze podkreślają jednak, że zdecydowanie najbardziej podatne na atak są początkowe ogniwa łańcucha dostaw żywności, np. hodowle rolne, gospodarstwa ogrodnicze, uprawy. Wynika to z faktu, iż na ogół są one ulokowane w przestrzeniach wolnych, nieogrodzonych, rzadko monitorowanych, co pozwala na nieograniczony dostęp

dla potencjalnego sprawcy ataku. Ponadto np. niektóre śmiertelne i zaraźliwe czynniki biologiczne wobec roślin czy zwierząt są mniej toksyczne lub nietoksyczne dla człowieka, a to sprzyja ich zakupowi, dystrybucji i zastosowaniu bez szkody dla zdrowia i życia sprawcy [56]. Dodatkowo, z powodu obserwowanego rozwoju chorób odzwierzęcych, czyli zoonoz (wirus Ebola, Nipah, Sars-Cov-2) [19], a także innych, o nieznanym dotąd źródle, odpowiednie służby sanitarne i weterynaryjne reagują z działającym na korzyść atakującego opóźnieniem, co wynika z niedostatecznej jeszcze wiedzy i doświadczenia w zwalczaniu danych chorób i rozpoznaniu przyczyn ich powstania. Równie słabą grupą, co potwierdzają cytowane wcześniej analizy, są konsumenci. Wynika to z faktu, iż z reguły nie dysponują oni fachową wiedzą, pozwalającą im rozpoznać zagrożenie. Nie zawsze też są w stanie na nie właściwie i na czas zareagować, co pozwala na rozprzestrzenienie się negatywnych konsekwencji. Zagrożenie może mieć przy tym związek z ich zwykłym, codziennym funkcjonowaniem. Znane i opisywane są przypadki celowych zatruc pokarmowych, mających miejsce podczas korzystania z imprez masowych, z restauracji czy barów. Jako dowód można wskazać przypadek zatrucia żywności serwowanej w barach sałatkowych z użyciem bakterii duru brzuszego, dokonanego przez sektę Neo-Sannyas w Stanach Zjednoczonych, w Dalles (stan Oregon), w roku 1984. Celem działań było zastraszenie i powstrzymanie ludności przed udziałem w lokalnych wyborach, a następnie przejęcie władzy przez zaufanego kandydata. W wyniku tego skażenia zachorowało 751 osób, z czego 45 hospitalizowano. Koszt ataku wyniósł tylko 100 dolarów [12]. W tym kontekście nie sposób pominąć przypadku byłego prezydenta Ukrainy, Wiktora Juszczenki, wobec którego podjęto próbę otrucia dioksynami podczas kolacji, którą spożywał w Kijowie w roku 2004 [22]. Typ dioksyny, którą lekarze wykryli u Juszczenki, to najbardziej toksyczny jej rodzaj zwany TCDD (tetrachlorodibenzodioksyna). Przed laty wchodziła ona w skład tzw. mieszanki pomarańczowej (ang. agent orange) - preparatu bojowego do niszczenia roślin stosowanego przez Amerykanów na skalę masową podczas wojny w Wietnamie [10].

Klasyfikacja terroryzmu żywnościowego oraz jego nowe (i stare) kategorie

Podobnie jak terroryzm w ujęciu ogólnym (por. np. [39, 54]), tak i TŻ podlega klasyfikacji. Przede wszystkim wpisuje się on w niemal wszystkie kategorie terroryzmu jako takiego, przy uwzględnieniu faktu, że celem ataku jest żywność w rozumieniu prawa żywnościowego Unii Europejskiej i poszczególne ogniwa łańcucha żywności, z konsumentami na czele. Dotychczas najpopularniejszym podziałem TŻ jest wyodrębnienie [52]: terroryzmu biologicznego, wykorzystującego czynniki biologiczne o różnym charakterze, np. bakterie, wirusy, priony, pleśnie, martwe zwierzęta; terroryzmu chemicznego, w którym zastosowanie mają czynniki pochodzenia chemicznego, naturalne lub syntetyczne; terroryzmu fizycznego, polegającego na wpro-

wadzeniu do żywności ciał stałych, np. igieł, ości, szkła; terroryzmu radiologicznego, podczas którego w użyciu znajdują się środki promieniotwórcze; terroryzmu cybernetycznego, polegającego na przejęciu przez atakujących sieci inter-, intranetowych, serwerów, celem zafalszowania informacji i dezinformowania (np. zniekształcanie wyników analizy surowców żywnościowych); terroryzmu ekologicznego, powodowanego atakiem na ekosystemy, rośliny, organizmy żywe, np. będące źródłem żywności.

Ważną kategorią jest także agroterroryzm, czyli atak na początkowe etapy łańcucha żywności (pola, uprawy rolne, łąki, hodowle zwierząt), przy czym może on przybierać każdą z wyżej wymienionych form. Jeżeli zaś atak odbywa się w obszarze akwenów wodnych (np. stawy rybne, rzeki, oceaniczne/morskie hodowle ryb, owoców morza), mamy wówczas do czynienia z akwaterroryzmem (terroryzm wodny), który dodatkowo obejmuje ataki na ujęcia wód oraz studnie [52].

Należy wspomnieć także o terroryzmie skierowanym wobec infrastruktury krytycznej dla przemysłu rolno-spożywczego, również pomijanym w opracowaniach naukowych. Papay, niezależnie od rodzaju celu, używa tu pojęcia „critical infrastructure terrorism” [38], co można przetłumaczyć jako terroryzm wobec infrastruktury krytycznej.

Wedle art. 3 ust. 2 krajowej ustawy o zarządzaniu kryzysowym z 26 kwietnia 2007 roku (Dz. U. z 2007, r. nr 89, poz. 590): „infrastruktura krytyczna to systemy oraz wchodzące w ich skład powiązane ze sobą funkcjonalnie obiekty, w tym obiekty budowlane, urządzenia, instalacje, usługi kluczowe dla bezpieczeństwa państwa i jego obywateli oraz służące zapewnieniu sprawnego funkcjonowania organów administracji publicznej, a także instytucji i przedsiębiorców”. Infrastruktura krytyczna wskazana w tej ustawie, oprócz systemów zaopatrzenia w energię, surowce energetyczne i paliwa, systemów łączności, sieci teleinformatycznych, systemów finansowych, ochrony zdrowia, transportowych, ratowniczych, systemów zapewniających ciągłość działania administracji publicznej, systemów produkcji, składowania, przechowywania i stosowania substancji chemicznych i promieniotwórczych, obejmuje również systemy zaopatrzenia w żywność i w wodę.

Dany akt terrorystyczny wpisujący się w definicję TŻ może być jednak zakwalifikowany do różnych kategorii. Jako przykład można wskazać wydarzenie z roku 2017, w pobliżu Damaszku w Syrii, kiedy to podczas walk została uszkodzona przepompownia wody w Ain al-Fijah w rejonie Wadi Barada. Rebelianci należący do grupy zbrojnej Wolna Armia Syryjska, zatruli źródło zaopatrzenia w wodę, zrzucając do niego duże ilości oleju napędowego [5, 17]. Jest to sytuacja wpisująca się w definicję zarówno TŻ wobec infrastruktury krytycznej, jak i chemicznego TŻ.

Coraz częściej, aczkolwiek bez nawiązywania do TŻ, opisuje się także zjawisko użycia głodu jako oręża. Jednym z przejawów tego działania, znanym od dawna, jest np. wykorzystanie głodu jako środka perswazji i sprzeciwu wobec działań, np. podej-

mowanych przez rząd danego kraju. Dla przykładu, najgłośniejsze strajki głodowe w I poł. XX wieku były podejmowane przez sufrażystki w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych oraz działacze ruchu niepodległości Indii i Irlandii. Wcześniej jednak stosowane były w latach 70. XIX wieku wśród rosyjskich więźniów politycznych walczących o poprawę warunków odbywania kary [34].

W tym kontekście nie sposób nie wspomnieć o głodówce po inwazji Rosji na Krym, podjętej przez ukraińskich więźniów politycznych, w tym reżysera Ołeha Sencowa, skazanego w Rosji, w sfingowanym procesie, na 20 lat więzienia. Odbyła się ona w czasie Mistrzostw Świata w Piłce Nożnej organizowanych w Rosji w 2018 roku. Strajkujący domagali się uwolnienia wszystkich ponad sześćdziesięciu innych więźniów z samej Ukrainy, jak i Krymu (krymskich Tatarów). Mimo że protest zakończył się fiaskiem, był on niekorzystny wizerunkowo dla władz rosyjskich i przyczynił się do bojkotu mistrzostw przez część światowych przywódców [47]. W Polsce na uwagę zasługują np. marsze głodowe, mające miejsce w całym kraju, m.in. latem 1981 roku, jako objaw desperacji Polaków spowodowanej katastrofalnym stanem zaopatrzenia w podstawowe towary, pogłębionym systemem kartkowym i reglamentacją mięsa i jego przetworów, a następnie zmniejszeniem norm przydziału tych produktów na osobę [41]. Niemniej, jeśli chodzi o cele militarne, przejawem używania głodu jako oręża (ang. hunger as a weapon) [35] jest na pewno działanie wpisujące się w definicję terroryzmu głodowego (ang. famine terrorism, hunger terrorism). Ten rodzaj terroryzmu, jak dotąd, nie jest wymieniany w pracach naukowych poświęconych TŻ, ale na pewno wymaga ujęcia go w dotychczasowym katalogu tego rodzaju przemocy, jako nowa kategoria. Zgodnie z definicją wskazaną w art. 8 ust. 2 lit. b) pkt xxv Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego z 1998 roku, „hunger as a weapon” jest to umyślne wywołanie głodu wśród ludności cywilnej, jako metody prowadzenia działań wojennych, poprzez pozbawianie jej dóbr niezbędnych do przeżycia, w tym poprzez umyślne uniemożliwianie dostaw pomocy humanitarnej zgodnie z konwencjami genewskimi [46]. Jest to zatem działanie bezpośrednio wymierzone w bezpieczeństwo żywnościowe, ale także i bezpieczeństwo żywności, gdyż środkiem do osiągnięcia celu jest m.in. skażenie pól uprawnych, lasów, celowe ich zatrucie, blokowanie dostaw po to, aby ilość żywności zdanej do spożycia (bezpiecznej) zmniejszyła się dramatycznie, powodując niedożywienie, wyczerpanie, a w konsekwencji głód.

Kontekst zewnętrzny prowadzonych rozważań nie pozwala pominąć takich zjawisk, jak m.in. Hołodomor (inaczej – zamorzenie głodem) w Ukrainie. Mowa o „Wielkim Głodzie”, panującym w latach 1932 ÷ 1933, uważanym za jedną z największych tragedii ludzkości w XX w., a także jedną z największych zbrodni reżimu bolszewickiego przeciwko narodowi ukraińskiemu [31]. Józef Stalin, ówczesny Sekretarz Generalny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, aby uniknąć rewolucyjnych ruchów w Ukrainie oraz jakichkolwiek przejawów sprzeciwu wobec decyzji Moskwy,

a w szczególności wobec planowanej kolektywizacji rolnictwa, doprowadził Ukrainę, której gospodarka od wieków opierała się głównie na rolnictwie, do powszechnej zagłady, czyli do masowego, sztucznie wywołanego głodu. Odbyło się to poprzez rekwizycję wszelkich zapasów zbóż. Następnym krokiem była całkowita izolacja Ukraińców, co przyczyniło się do masowych zgonów wynikających z głodu i niedożywienia. Szacunkowe dane, gdyż szczegółowe nie są dotąd znane, wskazują, że Hołodomor doprowadził wprost do śmierci głodowej lub przyczynił się do śmierci, wskutek wycieńczenia fizycznego, różnych chorób, a nawet kanibalizmu, od 7 do 10 mln osób [21]. Wielu obserwatorów podkreśla przy tym, iż Hołodomor jest ważnym tłem dla obecnych wstrząsów wojennych wywołanych przez Rosję w Ukrainie [14].

Terroryzm żywnościowy podczas wojny w Ukrainie

Działania Rosji wobec Ukrainy mogą być postrzegane jako realizacja strategii nakreślonej przez Walerija Gerasimowa, szefa sztabu armii rosyjskiej, który mówił o wykorzystaniu wszystkich dostępnych instrumentów, aby pokonać przeciwnika i osłabić jego wolę obrony. Także w tym przypadku Rosja zdecydowała się na broń w postaci żywności, próbując wywrzeć presję na ukraiński rząd i ludność, jednocześnie wywierając nacisk na społeczność międzynarodową [32]. Zjawisko „żywności jako broni” (ang. food as a weapon) istnieje w literaturze od dawna i, dla przykładu, opisywane już było w pracach naukowych z lat 40. i 50. ubiegłego wieku (por. np. [2, 33]). Obecnie jest przedmiotem badań w kontekście tego, co się dzieje w Ukrainie (por. np. [37]), ale nie tylko (por. np. [27]). W sytuacji Ukrainy przybrało to kilka form, w tym odmowę eksportu zboża i nawozów, kradzież zboża, liczne próby sprzedaży zboża jako własnego zasobu, niszczenie zapasów zboża i podpalanie pól zbożowych. Rosjanie celowo atakują gospodarstwa rolne i niszczą maszyny rolnicze, biorąc sobie za cel wsie i okolice miasteczek, gdzie skoncentrowane są duże gospodarstwa i przedsiębiorstwa rolne [48].

Kolejnym problemem, który wpłynął na produkcję żywności w Ukrainie było niszczenie hodowli i powierzchni upraw, co miało związek z utrudnionym (lub wręcz całkowicie uniemożliwionym) dostępem do ziemi oraz innych zasobów naturalnych. Zniszczeniu uległo wiele obszarów rolniczych, w tym gruntów uprawnych i infrastruktury, takiej jak drogi i mosty, co dodatkowo utrudniało transport i dystrybucję żywności [3, 7]. Dla przykładu, tuż po rozpoczęciu inwazji na Ukrainę, rosyjskie wojsko zbombardowało nowoczesny elewator zbożowy w Rubiżnem w obwodzie ługańskim na wschodzie kraju. Fabrykę oddano do użytku zaledwie dwa lata wcześniej, a w wyniku ataku zniszczeniu uległo blisko 30 tysięcy ton ziarna. W tym samym obwodzie podobne ataki miały miejsce w Siewirdoniecku [4]. Z kolei, także na początku wojny, w okolicy Kijowa ostrzelany został największy magazyn w Ukrainie przeznaczony do przechowywania produktów mrożonych, należący do wiodącego producenta i ekspor-

tera mięsa drobiowego – MHP. W tym samym czasie masowo niszczone sprzęt rolniczy i atakowano gospodarstwa, m.in. w regionie kijowskim i sumskim oraz obwodach: zaporoskim i czernichowskim. Zarekwirowano też część maszyn do prac inżynierskich czy budowy fortyfikacji. W obwodzie sumskim przeprowadzono kierunkowany nalot bombowy na magazyny maszyn rolniczych, powodując całkowite zniszczenie ponad 30 jednostek sprzętu. Do tego doszło wysokie ryzyko związane z zaminowaniem gospodarstw i terenów rolnych, czyniącym je nieużytecznymi. Opisana sytuacja wpłynęła na ograniczony dostęp do żywności na lokalnych rynkach [48]. Powyższe dowody świadczą zatem o stosowaniu na terenie Ukrainy zarówno TŻ wobec infrastruktury krytycznej, jak i agroterroryzmu.

Wojna doprowadziła równolegle do spadku siły nabywczej mieszkańców Ukrainy, z powodu ich zubożenia i wysokich cen żywności. Wpłynęła też na braki kadrowe w przemyśle spożywczym i rolnictwie, wynikające z udziału wielu pracowników w bezpośredniej obronie kraju. Znaczący wpływ na zniwianę w roku 2022 miały do najtrudniejszych w historii niepodległej Ukrainy, bowiem do 23 września 2022 roku ukraińscy rolnicy zebrali 30,26 mln ton głównych upraw z łącznej powierzchni 9,1 mln ha, co stanowiło tylko około 61 % powierzchni planowanej do uprawy przed wojną [3, 7]. Konflikt zbrojny wpłynął także negatywnie na infrastrukturę wodno-kanalizacyjną, co w wielu rejonach skomplikowało kwestię dostępu do bieżącej wody, koniecznej podczas produkcji rolnej [3, 7], ale także do wody pitnej, niezbędnej dla życia człowieka i zwierząt gospodarskich. Przykładem są skutki wysadzenia w czerwcu 2023 roku zapory na Dnieprze, w Nowej Kachowce. Specjaliści wprost uznają, że doszło do bezpośredniego wykorzystywania wody „jako broni w czasie wojny” [11]. To bowiem nie tylko pozbawienie ludności źródeł wody pitnej, ale również wywołanie katastrofy ekologicznej, skutkującej m.in. śnięciem ryb i śmiercią zwierząt wodnych. To także przypadki zatrucia u ludzi spożywających ryby z Dniepru, co głównie wynika z faktu, iż do rzeki trafiło 150 ton oleju maszynowego, ze względu na zniszczenie Kachowskiej Elektrowni Wodnej [13]. Opisane przypadki świadczą o zaistnieniu zarówno aktów akwaterroryzmu, jak i ekoterroryzmu oraz terroryzmu wobec wodnej krytycznej infrastruktury.

Opisywany jest także atak bombowy z 14 marca 2022 roku skierowany celowo na oczyszczalnię ścieków we wsi Werchnia Krynica w obwodzie zaporoskim. Wskutek bombardowania do Dniepru zaczęły wpływać ścieki zawierające substancje organiczne, bakterie chorobotwórcze, siarczany i chlorki, które potem przedostały się na pola uprawne [6]. Tym samym dokonano aktu wypełniającego definicję agroterroryzmu, ekoterroryzmu, akwaterroryzmu, terroryzmu biologicznego i chemicznego.

Oprócz druzgocącego wpływu na ukraińskie rolnictwo i gospodarę, odnotowany został katastrofalny wpływ na światowe ceny eksportowe pszenicy i kukurydzy, co w konsekwencji zagroziło bezpieczeństwu żywnościowemu nie tylko w samej Ukrai-

nie, ale w wielu krajach Afryki, Bliskiego Wschodu i Azji [32]. Zablokowanie przez Rosję eksportu zboża z Ukrainy przez jej porty Morza Czarnego [25] bezpośrednio przyczynia się np. do braku bezpieczeństwa żywnościowego w krajach rozwijających się, które polegają na imporcie zboża z Ukrainy. Na początku wojny Rosja skutecznie unieruchomiła ponad 200 statków towarowych, powodując krytyczną blokadę szczytowego szlaku handlowego Morza Czarnego, tzw. „korytarza zbożowego”. Jako przykład można wskazać statek przewożący 40 000 ton pszenicy, która miała zostać wyeksportowana do Etiopii w ramach programu pomocowego ONZ, już od lat borykającej się z problemem głodu. Podobnie jest także m.in. w Jemenie, gdzie od października 2022 roku ponad połowa populacji cywilnej (17 milionów) boryka się z poważnymi konsekwencjami głodu w wyniku wojny [25]. Te tragiczne sytuacje wpisują się zatem w definicję terroryzmu głodowego.

Analizy prowadzone przez Parlament Unii Europejskiej potwierdzają także, iż w Ukrainie doszło m.in. do aktów cyberterroryzmu żywnościowego, gdyż z początkiem wojny nasiliły się różne ataki cybernetyczne ze strony Rosji. Dla przykładu, w marcu 2022 roku zostało uruchomione złośliwe oprogramowanie skierowane przeciwko ukraińskim rządowym i finansowym stronom internetowym, a także organizacjom pozarządowym, charytatywnym i pomocowym, w celu utrudnienia zarządzania dystrybucją leków, żywności i pomocą humanitarną [42].

Podsumowanie

Agresja Rosji na Ukrainę stała się dla tego kraju, ale także dla innych państw Europy i świata, poważnym przełomem w postrzeganiu bezpieczeństwa, w tym bezpieczeństwa żywności i żywnościowego. Skutki inwazji, w postaci tragedii obejmującej ludność cywilną oraz wiele systemów należących do infrastruktury krytycznej, służących zapewnieniu ciągłości działania, przekroczyły granice Ukrainy i nadal dotyczą wielu krajów świata. Prawdopodobnie ich oddziaływanie szybko się nie skończy, co oznacza, że jeszcze przez wiele lat sama Ukraina, ale i świat, będą się mierzyć z wieloma problemami. Charakter i zakres działań podejmowanych przez Rosję wobec Ukrainy, w świetle istniejących konwencji międzynarodowych, został określony jako aktywność terrorystyczna. Jako przykład można wskazać nie tylko rezolucje poszczególnych krajów, jak np. Uchwałę Sejmu Polski podjętą 14 grudnia 2022 roku [50], ale również inicjatywę podjętą na poziomie Unii Europejskiej, w postaci Rezolucji Parlamentu Europejskiego z dnia 23 listopada 2022 r. w sprawie uznania Federacji Rosyjskiej za państwo sponsorujące terroryzm (2022/2896(RSP)).

Przeprowadzona w pracy analiza przypadków pozwala potwierdzić, iż terroryzm stosowany przez Rosję wobec Ukrainy przejawia się także w formie typowego terroryzmu żywnościowego. Dodatkowo, agresja o tym charakterze wpisuje się niemal we wszystkie odmiany tego czynu, zagrażając zarówno bezpieczeństwu żywności, jak

i żywnościowemu, wykraczającymi poza granice Ukrainy, czego dowodem jest m.in. wpływ na kraje Afryki i Azji. Odnotowane i opisane w pracy wydarzenia nie są incydentalne, nie są także pozbawione kompleksowości swego charakteru, co dowodzi, iż, niestety, tzw. strategia Gerasimowa, zgodnie z którą Rosja będzie stosować wszystkie dostępne jej sposoby i instrumenty, aby osiągać założone cele militarne i polityczne, przełożyła się również i na to, że żywność i głód zostały wykorzystane jako potężny oręż.

Mając zatem na uwadze cel pracy oraz sformułowaną hipotezę badawczą można potwierdzić, iż żywność została wykorzystana w ramach takich odmian terroryzmu żywnościowego, jak biologiczny, chemiczny, ekologiczny, wobec infrastruktury krytycznej, agroterroryzm, akwaterroryzm czy też terroryzm głodowy. Należy zaznaczyć, iż wyniki i wnioski z przeprowadzonych badań mają jednak pewne swoje ograniczenia. Po pierwsze, twórcy oficjalnych statystyk zastrzegają, iż nie jest możliwe dotarcie do wszystkich przypadków terroryzmu na świecie ze względu na ich rozproszenie i odroczenie skutków w czasie. Po drugie, dostępność do informacji na temat danego zdarzenia w mediach zależy od szybkości i dogłębności zajęcia się tematem przez daną agencję informacyjną. To oznacza, że dopiero w przyszłości może zaistnieć szansa na to, aby móc zidentyfikować inne rodzaje aktów agresji, wpisujące się w definicję i różne kategorie terroryzmu żywnościowego. Ze względu na tragedię, która się z tym wiąże, należy mieć jednak nadzieję, że katalog tych przypadków zostanie wreszcie ograniczony.

Literatura

- [1] A Guide to World Food Safety Day 2021, FAO. WHO, Rome, 6-7.
- [2] Anonim: Food Surpluses a Weapon for the Cold War. *J. Agric. Food Chem.*, 1953, 1(1), 655-655.
- [3] Anonim: Ukraińskie MSW: Rozminowywanie kraju potrwa 5-10 lat. *Rzeczpospolita*, 2022a, 14.06.2022. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36514371-ukrainskie-msw-rozminowywanie-kraju-potrwa-5-10-lat>.
- [4] Anonim: Chcą wywołać Hołodomor. Rosyjskie bomby wycelowano w potężne zapasy zboża, 2022b. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: <https://www.tvp.info/59969059/ukrainarosjanie-zbombardowali-poteczny-elewartor-zbozowy-w-rubiznem-chca-wywolac-holodomor>.
- [5] Aslan M., Özbek C.: Analysis of Transforming Security Through the Water Resources and Affiliated Conflicts Between 2000 and 2019: Case of Iraq, Syria and Turkey. *Siyasal: J. Politic. Sci.*, 2021, 30(1), 109-127.
- [6] Bartman K.: Żywność pod szczególnym nadzorem? „Służby pracują non stop”. 2023. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023] <https://www.money.pl/gospodarka/zywnosc-pod-szczegolnym-nadzorem-sluzby-pracuja-non-stop-6874955196070688a.html/>
- [7] Bezhenova H.: Żniwa na Ukrainie w cieniu wojny. Komentarze Instytutu Europy Środkowej, Instytut Europy Środkowej, Lublin 2022. [on line]. Dostęp w Internecie: [15.07.2023] <https://ies.lublin.pl/komentarze/zniwa-na-ukrainie-w-cieniu-wojny/>.
- [8] Białek T.: *Terroryzm – manipulacja strachem*. Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa, 2005, 51.

- [9] Brainard J., Hunter P.R.: Contextual factors among indiscriminate or large attacks on food or water supplies, 1946-2015. *Heal Sec.*, 2016, 14, 19-28.
- [10] Budka K., Tychoniec A. E.: The geopolitical situation of Ukraine after the „Orange Revolution”. *J. Educ. Health Sport.*, 2017, 7(12), 579-601.
- [11] Chudziński T.: Wywiad z prof. Roman Cieślińskim, kierownikiem Katedry Hydrologii Uniwersytetu Gdańskiego. Po wysadzeniu tamy w Nowej Kachowce. Woda i powódź jako broń masowej zagłady. *Dziennik Bałtycki*, 2023, Czerwiec. [on line]. Dostęp w Internecie: [15.07.2023] <https://dziennikbaaltycki.pl/po-wysadzeniu-tamy-w-nowej-kachowce-woda-i-powodz-jako-bron-masowej-zaglady/ar/c1-17636603>.
- [12] Chugh T.: Bioterrorism: Clinical and public health aspects of anthrax. *J. Educ. Health Sport.*, 2019, 9(3), 110-111.
- [13] Ciszak P.: Wysadzona zapora to punkt krytyczny. „Elektrownia nie do naprawienia”. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: <https://www.money.pl/gospodarka/wysadzona-tama-to-punkt-krytyczny-elektrownia-nie-do-naprawienia-6906071177730560a.html>.
- [14] Coulter P.: Tension between Ukraine and Russia rooted in 'hunger extermination' of 1930s. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: <https://www.cbc.ca/radio/ideas/tension-between-ukraine-and-russia-rooted-in-hunger-extermination-of-1930s-1.6354189> (accessed: 15.07.2023).
- [15] De Oliveira Veras M., Parenti E., Neiva S.D.S.: Food Security: Conceptual History and Pillars. In: Eds. W. Leal Filho, A.M. Azul, L. Brandli, P.G. Özuyar, T. Wall, Zero Hunger. *Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Springer, Cham, 2021, 1-10.
- [16] Dworzecki J.: Terroryzm jako zagrożenie współczesnego świata. *Zeszyt Naukowy Apeiron*, 2011, 5, 171-232.
- [17] Eke-Okocha N. P., Eze C. G.: Boko Haram Insurgency on North-Eastern Nigeria, How Has This Influenced Food Insecurity in the Region? In: Eds. A. Sharifi, D. Simangan, S. Kaneko, *Integrated Approaches to Peace and Sustainability*. World Sustainability Series. Integrated Approaches to Peace and Sustainability. Springer, Singapore, 2023, 89-102.
- [18] General Principles of Food Hygiene. CXC 1-1969. Adopted in 1969. Amended in 1999. Revised in 1997, 2003, 2020, 2022. Editorial corrections in 2011. FAO, WHO, Rome, 2022, 5.
- [19] Gliński Z., Żmuda A.: Zoonozy wirusowe XXI wieku: profilaktyka i perspektywy zwalczania. *Życie Wet.*, 2023, 98(01), 23-30.
- [20] Global Terrorism Database. <https://www.start.umd.edu/gtd/> (accessed: 15.07.2023).
- [21] Grylak B., Nowacka, J.: Ludobójstwo w XX wieku. *Roczniki Studenckie Akademii Wojsk Lądowych*, 2020, 4, 59-72.
- [22] Hamza I. S., Jarallah, A. L., Mahmoud, T. Y.: Dioxins and their effect on human toxicity. *J. Biotechnol.*, 2023, 17(1), 26-33.
- [23] Jarmuszcak J.: Jak kryzys na Ukrainie zakłóca globalne łańcuchy dostaw; Jak kryzys na Ukrainie zakłóca globalne łańcuchy dostaw, 18.03.2022. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: <https://langas.pl/kryzys-na-ukrainie-a-globalne-lancuchy-dostaw/>.
- [24] Jurica K., Vrdoljak J., Karačonji I.B.: Food defence systems as an answer to food terrorism. *Arh. Hig. Rada. Toksikol.*, 2019, 70(4), 232–255;
- [25] Kapadia K.: A Worldwide Hunger Games: Why Russia's De Facto Blockade of o Blockade of Ukrainian Grain Export Ports is a Crime Against Humanity, Seton Hall University, 2024. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: https://scholarship.shu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2422&context=student_scholarship.
- [26] Kaszuba M., Stempień M.S.: Terrorism in post-Soviet space. Comparative analysis of the phenomenon in the former Soviet Republics After 2014. *Prz. Wschod.*, 2014, 13(1), 93-109.
- [27] Kerr W.A.: Man-made crises-war, conflict and food as a weapon. In Ed. W.A. Kerr, *Food Security*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham-Northampton, 2023, 75-89.

- [28] Kopalinski W.: Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Wydawnictwo PWN, Warszawa, 1998, 511.
- [29] Kopeć R.: Zastosowanie broni biologicznej w konfliktach zbrojnych i atakach terrorystycznych. *Stud. Secur.*, 2014, IV (166), 49-71.
- [30] Kraciuk J.: Bezpieczeństwo żywnościowe z perspektywy krajów słabo i wysoko rozwiniętych. *Rocz. Nauk. Stow. Ekon. Rol. Agrobiz.*, 2015, VII(3), 205-209.
- [31] Kuśnierz R.: Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932-1933). *Dzieje Najnow.*, 2004, XXXVI(4), 29-46.
- [32] Kutelia B., Śliwa, Z., Gvineria, S.: The Changing Geopolitical Tides of the Black Sea 2023. In Eds. S. Šraders, S., G.S. Terry, *The Winter of Russia's Discontent. Russia's Futures from Within and Without*. University of Tartu Press, Tartu, 2023, 109-126.
- [33] Milk L.: Food as a Weapon of War in Europe Today. *J. Am. Diet. Assoc.*, 1943, 19(3), 206-209.
- [34] Muchowski J.: Transnarodowa historia strajków głodowych. *Miesięcznik Znak*, 2016, grudzień. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/transnarodowa-historia-strajkow-glodowych/>.
- [35] Nweke O.C.: Hunger as a weapon of war: Biafra, social media and the politics of famine remembrance, [on line] *Third World Quarterly*, 2023. Dostęp w Internecie [15.07.2023] <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01436597.2023.2182283>
- [36] Nwoko K.C.: Food Terrorism in Nigeria: Fears, Possibilities and Action. *J. Law Polit.*, 2011, 4(1), 159-165.
- [37] Pahnke A.: The Global Food System Enables Russia to Use Food as a Weapon. *CounterPunch*, 2022. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: November 4. <https://www.counterpunch.org/2022/11/04/the-global-food-system-enables-russia-to-use-food-as-a-weapon/>.
- [38] Papay L.T.: Securing against infrastructure terrorism. In Ed. R. Narasimha, A. Kumar, S.P. Cohen, R. Guenther, *National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Science and Technology to Counter Terrorism: Proceedings of an Indo-U.S. Workshop*. The National Academies Press, Washington, DC, 2007, s. 91-102.
- [39] Pietrasik K.: W świecie birmańskiego terroryzmu. *Polityka i Społeczeństwo*, 2022, 4(20), 249-260.
- [40] PN-EN ISO 22000. Systemy zarządzania bezpieczeństwem żywności - Wymagania dla każdej organizacji należącej do łańcucha żywnościowego.
- [41] Podemski K.: Manifestacje w polskiej kulturze politycznej. *Czas Kult.*, 2017, 33(04), 6-11.
- [42] Przetacznik J., Tarpova S.: Russia's war on Ukraine: Timeline of cyber-attacks, *European Parliamentary Research Service*, 2022, June. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733549/EPRS_BRI\(2022\)733549_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733549/EPRS_BRI(2022)733549_EN.pdf).
- [43] Rozporządzenie (WE) nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2002 r. ustanawiające ogólne zasady i wymagania prawa żywnościowego, powołujące Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności oraz ustanawiające procedury w zakresie bezpieczeństwa żywności. *Dz. Urz. UE L 31*, z 1.2.2002, 1-22.
- [44] SecuFood. Security of Food Supply Chain. Project Summary. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: http://www.coseritylab.it/resources/Imp_SecuFood_Opuscolo.pdf.
- [45] Sekheta M. A. F., Sahtout A. H., Sekheta F. N., Pantovic, N., Al Omari, A. T.: Terrorist threats to food & water supplies and the role of HACCP implementation as one of the major effective and preventive measures. *J. Food Saf.*, 2006, 8, 30-34.
- [46] Statute of the International Criminal Court, adopted by the UN Diplomatic Conference of Plenipotentiaries on the Establishment of an International Criminal Court, Rome, 17 July 1998, UN Doc. A/CONF.183/9.

- [47] Strzelecki J.: Rosja za kratkami. Specyfika rosyjskiego więziennictwa. Komentarze Ośrodka Studiów Wschodnich, 2019, 293, 1-9.
- [48] Szałaj K.: Rosjanie celowo niszczą maszyny rolnicze i gospodarstwa. „Ukraińskie rolnictwo cierpi”. Tygodnik - Poradnik Rolniczy. 15.03.2022. [on line]. Dostęp w Internecie [15.07.2023]: <https://www.tygodnik-rolniczy.pl/wiadomosci-rolnicze/rolnictwo-na-swiecie/rosjanie-celowo-niszczą-maszyny-rolnicze-i-gospodarstwa-ukraińskie-rolnictwo-cierpi-2387041>.
- [49] Terrorist Threats to Food: Guidance for Establishing and Strengthening Prevention and Response Systems. Food Safety Issues Series. WHO, Geneva, 2002, 4-8.
- [50] Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 grudnia 2022 r. w sprawie uznania Federacji Rosyjskiej za państwo wspierające terroryzm. Monitor Polski. Dziennik Urzędowy RP, dnia 22 grudnia 2022, poz. 1253.
- [51] Ursano R.J., Norwood A.E., Fullerton C.S.: Planning for the psychological effects. In Eds. R.J. Ursano, A.E. Norwood, C.S. Fullerton, Bioterrorism: psychological and public health interventions. Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 2-15.
- [52] Wiśniewska M.Z.: Systemowe zarządzanie obroną żywności przed terroryzmem. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 2016.
- [53] Wiśniewska M.Z., Wyrwa J.: Bezpieczeństwo żywności i żywnościowe w okresie pandemii. Ujęcie interdyscyplinarne. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne w Zielonej Górze, Zielona Góra, 2022.
- [54] Wojciechowski S.: Globalna pandemia terroryzmu. Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa, 2022, 1(16), 73-89.
- [55] Zalewski R.I.: Zarządzanie jakością w produkcji żywności. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2008.
- [56] Zawojcka A.: Ekonomiczne motywy i skutki agroterroryzmu. Roczn. Nauk. Stow. Ekon. Rol. Agrobiz., 2011, 13(5), 76-81.
- [57] Zuba-Ciszewska M.: Rola przemysłu spożywczego w gospodarce Polski. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy. Social Inequalities and Economic Growth, 2020, 64, 69-86.
- [58] Żakowska-Biemans S.: Bezpieczeństwo żywności jako czynnik determinujący zachowania konsumentów na rynku żywności. Probl. Hig. Epidemiol., 2011, 92(3), 621-624.

FOOD AS A WEAPON IN THE FACE OF RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE

S u m m a r y

Background. Food is a basic value for every human being and the food sector is the backbone of any economy. From the perspective of the individual consumer and society, food and proper nutrition affect body immunity, life expectancy or ability to live on a daily basis. They are also values that constitute a sense of broader physical and psychological security and human dignity. Unfortunately, food has also long been used as a weapon against enemies, resulting in a threat to food safety and food security. This is particularly evident in the war that continues in Ukraine. Given the fact that Russia has been considered a terrorist state, it is interesting to look at the phenomenon of its terrorist activities against food and the food chain. The purpose of this article is to present this phenomenon with particular attention to the situation in Ukraine. The purpose stems from the research hypothesis, which is as follows: Typical acts of food terrorism occur in Ukraine. The study used a critical analysis of the literature, a critical analysis of reports published in the media (the press, Internet portals), an analysis of databases maintained by recognized agencies dealing with terrorism, as well as the method of synthesis and logical inference.

Results and conclusions. The article describes the phenomenon of food terrorism and its manifestations during Russia's aggression against Ukraine. Various definitions of food terrorism were presented, its varieties were distinguished and selected examples of its occurrence were indicated. A proposal was also made to include hunger terrorism in the category of food terrorism, recalling the events of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933.

Key words: terrorism, food, food safety, food security, war in Ukraine ✕